

راهکارهای افزایش میل جوانان به ازدواج در راستای تمدن سازی اسلامی

فاطمه نوروزعلی غروی^۱

چکیده

اولین نهاد اجتماعی که انسان با آن سر و کار دارد خانواده است. این نهاد، با بستن قرارداد ازدواج بین یک زن و یک مرد بوجود می آید. خانواده بعنوان یکی از کنش گران موثر در جامعه، تاثیر زیادی بر پیشبرد آن به سمت تمدن سازی اسلامی دارد. تمدن سازی اسلامی در کلام رهبری، هدف نهایی انقلاب اسلامی است، اما متأسفانه در سال های اخیر میل جوانان به ازدواج کاهش یافته است. در مقاله ی پیش رو، ابتدا جایگاه مسئله ی ازدواج را در آیات و روایات بررسی شده، سپس راهکارهای افزایش میل جوانان به ازدواج مانند راهکارهای دانشی، راهکارهای گرایشی، راهکارهای کنشی ارائه شده است. همچنین ارتباط متقابل هر کدام از این موارد را با تمدن سازی اسلامی مورد تبیین و بررسی قرار گرفته است. روش بررسی اطلاعات این مقاله، کتابخانه ای و پردازش اطلاعات به صورت توصیفی - تحلیلی است.

کلید واژگان:

بینش، تجمل گرایی، تعصبات بی جا، تمدن سازی اسلامی، توکل در ازدواج، کنش، گرایش و میل به ازدواج.

سطح ۲ مدرسه علمیه حضرت زینب سلام الله علیها استان یزد 1. Fatemegharavi2000@gmail.com

مقدمه

ایجاد تمدن نوین اسلامی که یکی از مهمترین اهداف انقلاب اسلامی و در کلام رهبر انقلاب بسیار مورد تاکید است، پیش شرط هایی دارد. تمدن اسلامی بر پایه‌ی کشورهای اسلامی و کشورهای اسلامی بر اساس جوامع اسلامی به وجود می آید. جامعه نیز از خانواده تشکیل شده است و یک خانواده مورد پذیرش عرف جامعه ی اسلامی و شرع، تنها با ایجاد عقد ازدواج پدید می آید.

یکی از اهداف نهایی مهم حکومت اسلامی که پس از انقلاب اسلامی شکل گرفت، رسیدن به تمدن اسلامی است. به این صورت که ابتدا یک نسخه ی کامل و بی نقص از جامعه ای که رهنمودهای دین اسلام در آن اجرا می شود، ایجاد شود سپس به تمام ملت های جهان صادر شود.

اولین هسته ی اجتماعی که انسان با آن سر و کار دارد، خانواده است. مسائل مربوط به خانواده، بسیار حائز اهمیت هستند چراکه در این بستر است که تک تک افراد جامعه رشد می کنند و به ثمر می نشینند.

یکی از موارد مربوط به این بحث، آمار ازدواج های صورت گرفته در هر سال است. متأسفانه این آمار هر ساله رو به کاهش است. مسئله ای که مطرح می شود این است که چه کنیم میل جوانان به ازدواج افزایش یابد یا به بیان دیگر چه موانعی بر سر راه ازدواج جوانان وجود دارد و راه حل آنها چیست؛ لذا با بررسی مشکلات پیش روی جوان که میل او به ازدواج را کاهش می دهد و تلاش برای برطرف کردن آنها می توان قدمی مهم به سوی تحقق تمدن آرمانی برداشت.

در این زمینه سن ازدواج و زمان آن منابع معتبر و ارزشمندی توسط محققین و پژوهشگران گردآوری شده است که برخی از کارهای علمی انجام شده به ترتیب زیر است:

۱. کتاب «ازدواج، فصل تأسیس» به قلم حمید حبشی، جلد اول. نشر معارف، سال ۱۳۹۷ که به مسائل گوناگونی پیرامون مسئله ازدواج و خانواده از جمله چرایی ازدواج، باورهای درست و غلط نسبت به انتخاب همسر، مضرات دیر ازدواج کردن و... پرداخته است، لیکن این مقاله بصورت تخصصی تر به راهکارهایی می پردازد که باعث افزایش میل جوانان و روی آوردن آنان به ازدواج می شود، وظایفی که اقشار مختلف در این زمینه دارند همچنین به بررسی رابطه ی افزایش ازدواج و تشکیل خانواده های بیشتر در بستر جامعه اسلامی با دستیابی به تمدن نوین اسلامی را مورد بررسی قرار می دهد.

۲. پایان نامه ای با عنوان «بررسی عوامل موثر در افزایش سن ازدواج دختران شهر کاشان»، توسط فرزانه بالاخانه، در دانشگاه کاشان، پردیس خاوران، ۱۳۹۴ ارائه شده است که در این پایان نامه، با تحقیق روی ۳۰۰ نفر از دختران کاشانی، موانع ازدواج آنها را بررسی و به عوامل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی اشاره کرده است. همچنین، عامل اقتصادی را مهم ترین مانع برشمرده است، اما در پژوهش حاضر، با بررسی مشکلات همه ی جوانان در آستانه ازدواج، ۴ عامل خود فرد، خانواده، جامعه و حاکمیت را، در تعیین این سن موثر دانسته است. همچنین مهم ترین مانع ازدواج را طرز تفکر خود فرد و جامعه دانسته، نه عامل اقتصادی و راهکارهایی برای رفع این موانع ارائه داده تا میل جوان به ازدواج افزایش یابد.

۳. مقاله ای با عنوان «شناسایی عوامل موثر بر کاهش میل به ازدواج با استفاده از نظریه ی زمینه ای»، صدیقه حیدری و دیگران، شماره ۶۷، نشریه علمی-روانشناسی، اجتماعی، دوره ۱۱، ۱۴۰۲، ص ۵۱-۶۴ که در این مقاله با ۱۵ دختر مجرد بالای ۳۰ سال مصاحبه شده است و موانع ازدواج آنها بررسی و راه حل هایی بیان شده سپس پیامدهای برطرف کردن این مشکل بیان شده است ولی نویسنده در این نوشتار، موانع ازدواج کلیه اقشار جوانان را بررسی و راه حل هایی با نگاه نو و ریشه ای-روانشناختی بیان کرده و همچنین رابطه ی این موضوع را با تمدن سازی اسلامی بیان نموده است.

در آخر با نگاهی کلی تر، بین افزایش میل به ازدواج جوانان و تمدن سازی اسلامی و پیشرفت انقلاب اسلامی پیوند برقرار شده است.

روش این مقاله به روش بررسی اطلاعات کتابخانه ای و پردازش اطلاعات به شکل توصیفی-تحلیلی در پی پاسخ به این سوال می باشد مسئله ی افزایش میل جوان به ازدواج، چه جایگاهی در آیات و روایات و کلام رهبری دارد؟ که در ادامه به صورت مفصل پاسخ داده خواهد شد.

راهکارهای افزایش میل جوانان به ازدواج

بر اساس اصل ۱۰ قانون اساسی (اصل ۱۰ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: از آنجا که خانواده واحد بنیادی جامعه اسلامی است، همه قوانین و مقررات و برنامه ریزی های مربوط باید در جهت آسان کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد)، تمام قانون گذاری و سیاست گذاری های کشور باید با محوریت خانواده صورت

بگیرد. هر خانواده مانند سلولی است که تک به تک کنار سلولی دیگر قرار می‌گیرد و پیکره‌ی بزرگ جامعه را تشکیل می‌دهد.

این بنیان مهم، از نگاه دین، حتی دارای نوعی تقدس می‌باشد. هر فرد در مقابل فرد دیگر از حقوقی برخوردار است و وظایفی هم دارد و در ازای عمل کردن به وظایف خود، وعده‌ی پاداش اخروی و رسیدن به کمال انسانی به او داده شده است.

خانواده اولین، مهمترین و فراگیرترین نهاد اجتماعی، در تاریخ فرهنگ و تمدن بشری محسوب میشود؛ همچنین موثرترین عامل انتقال فرهنگ و رکن بنیادی جامعه است که در شرایط مختلف در تاثیر و تاثر متقابل با فرهنگ و عوامل اجتماعی است.

با نگاه به آیات و روایات مربوط به این مسئله، خواهیم دانست که خداوند نگاه ویژه‌ای به تشکیل این نهاد دارد و توصیه‌هایی برای بالا بردن هر چه بیشتر کیفیت آن شده است مانند آیه‌ای که خداوند فرموده است:

«وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»؛ و از نشانه‌های او اینکه همسرانی از جنس خودتان برای شما آفرید تا در کنار آنان آرامش یابید، و در میانتان مودت و رحمت قرار داد؛ در این نشانه‌هایی است برای گروهی که تفکر می‌کنند!

در این آیه شریفه صراحتاً از خانواده و ازدواج به عنوان یک نشانه‌ی الهی یاد شده است که خداوند در آن مودت و رحمت قرار داده است. فلسفه ازدواج با توجه به آیات و روایات سه امر آرامش، رشد و تولید نسل صالح می‌باشد. ذیل این آیه علامه طباطبایی نکته‌ای جالب بیان می‌کنند:

«آری هر یک از مرد و زن دستگاه تناسلی دارند که با دستگاه تناسلی دیگری کامل می‌گردد و از مجموع آن دو توالد و تناسل صورت می‌گیرد، پس هر یک از آن دو فی نفسه ناقص، و محتاج به طرف دیگر است، و از مجموع آن دو، واحدی تام و تمام درست می‌شود، و به خاطر همین نقص و احتیاج است که هر یک به سوی دیگری حرکت می‌کند، و چون بدان رسید آرام می‌شود، چون هر ناقصی مشتاق به کمال است، و هر محتاجی مایل به زوال حاجت و

فقر خویش است، و این حالت همان شهوتی است که در هر یک از این دو طرف به ودیعت نهاده شده است»^۱.

از نگاه علامه، عبارت «لتسکنوا» به نقصی اشاره می‌کند که هر فرد به تنهایی در وجود خود دارد، اما با ازدواج، از بین می‌رود و به سوی کمال حرکت می‌کند.

در بیانیه گام دوم انقلاب، خطاب به ملت ایران و به خصوص جوانان به مثابه منشوری برای «دومین مرحله‌ی خودسازی، جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی» ضرورت ایصال به تمدن‌سازی و زمینه‌سازی برای ظهور حضرت حجت (ارواحنا فداه) تبیین گشته است و هدف نهایی انقلاب اسلامی، رسیدن به تمدن نوین اسلامی، مطرح شده است. برای رسیدن به این هدف ارزشمند، رشد و پرورش نسل انقلابی و تمدن ساز بیش از پیش ضروری به نظر می‌رسد. خانواده، هسته نخستین جامعه و عامل اصلی انتقال فرهنگ، اندیشه و اخلاق از نسلی به نسل دیگر است؛ لذا مسائل مربوط به آن و خصوصاً تلاش برای افزایش درصد آن بسیار اهمیت دارد^۲.

بنابراین حائز اهمیت است که تمام افراد امت اسلامی هر کدام به نوبه خود در این راستا تلاش کنند تا جوانان، تمایل بیشتری برای تشکیل خانواده از راه قانونی و شرعی پیدا کنند و به علت چالش‌های پیش رو به سراغ جانشین‌های مذموم ازدواج و روابط حرام نروند.

اینکه سن ازدواج درمقایسه با دهه‌های گذشته بالاتر رفته است، به عوامل متعددی بستگی دارد. عوامل فردی و درونی از یک سو و جو عمومی حاکم در اجتماع از سوی دیگر، می‌تواند ازدواج را تقویت یا تضعیف کند. آن چه در این میان مهم می‌نماید، شناخت عواملی است که می‌تواند زمینه ساز برانگیختگی آدمی برای ازدواج یا عدم ازدواج باشد^۳.

وقتی تک تک سلول‌های یک بدنه، سالم و با کیفیت و به دور از هر گونه بیماری باشند طبیعتاً پیکره‌ی سالم و کارآمدی هم وجود خواهد داشت که می‌تواند در تشکیل تمدن نوین و باشکوه اسلامی موفق باشد و آن را بعنوان یک نمونه بی‌نظیر به همه‌ی دنیا صادر کند.

الف) راهکارهای دانشی

اولین قدم برای ایجاد انگیزه به انجام کار در افراد، شکل‌گیری یک طرز تفکر هم‌سو می‌باشد.

۱. طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱۶، ص ۲۴۹.

۲. عظیم زاده، نجفی منش، روش‌های تربیت نسل تمدن ساز در گفتمان انقلاب اسلامی، ص ۹۴۲.

۳. بالاخانه، بررسی عوامل موثر در افزایش سن ازدواج دختران شهر کاشان، ص ۲۳.

دختر معرفی میکنند؛ دخترهایی را می‌شناسند، به خانواده‌ی پسر معرفی میکنند؛ تسهیل میکنند و آماده‌سازی میکنند ازدواج را؛ این کارها را بکنند. هرچه که ما بتوانیم در جامعه مسئله‌ی مشکل جنسی جوانها را حل کنیم، این به نفع دنیا و آخرت جامعه‌ی ما است؛ به نفع دنیا و آخرت کشور ما است»^۱.

حاکمیت جامعه نیز نقشی بسیار مهم می‌تواند ایفا کند. به طور مثال مقدار وام ازدواج اعطایی به جوانان به تناسب تورم افزایش یابد یا اینکه دولت می‌تواند به جای پرداخت پول نقد که ارزش آن دائماً در حال کاهش است، یکسری کالاهای اساسی را بصورت رایگان یا با حداقل هزینه برای زوج‌های جوان ترتیب دهد مثلاً با کارخانه‌های تولید لوازم خانگی که بخش زیادی از هزینه‌های خرید جهیزیه را به خود اختصاص می‌دهند اعم از یخچال، لباسشویی، لوازم برقی، تلویزیون و ... قرارداد ببندد که در ازای معافیت مالیاتی یا دریافت وام و کمک هزینه تولید، بسته‌های ویژه‌ی تخفیفی به آنها بدهند.

همچنین برای رفع نیاز به خودرو، می‌توان به همهی زوج‌های جوان، با قیمت کارخانه آنان را صاحب ماشین کرد یا بانک‌ها موظف شوند درصدی از هزینه خرید خودرو را به تناسب رشد تورم، پرداخت کرده و به صورت وام با بازپرداخت طولانی مدت و کمترین بهره، از زوجها دریافت کنند. مزیت کار فوق این است که در وضعیت اقتصادی کنونی، ارزش خدمات ارائه شده به نسبت رشد تورم، افزایش می‌یابد.

همچنین در حوزه مسکن، دولت می‌تواند طرح‌های ویژه‌ای قرار دهد، مثلاً اسکان رایگان زوج‌های جوان در خانه‌های سازمانی به مدت معلوم جهت تسهیل در شروع زندگی، یا بخشش پول آب و برق و گاز صاحب‌خانه‌هایی که خانه‌ی خود را به این زوج‌ها اجاره می‌دهند یا بخشش مالیاتی برای صاحب‌خانه‌هایی که خانه‌هایشان مشمول مالیات می‌شود و آن را به زوج‌های جوان اجاره می‌دهند.

در حوزه‌های دیگر، سازمان سنجش در برگزاری آزمون‌های استخدامی، امتیاز ویژه‌ای برای افراد متاهل لحاظ کند. علاوه بر این‌ها، سازمان‌های مردم‌نهاد (ngo) و خیرین نیز می‌توانند نقش بسیار موثری داشته باشند. با تهیه جهیزیه و لوازم اولیه مورد نیاز برای شروع زندگی، هماهنگی با یک سری آتلیه‌ها، مزون‌ها، آرایشگاه‌ها، گل‌فروشی‌ها... جهت تخفیف ویژه قائل شدن برای زوج‌های جوان در مقابل معرفی آن مراکز و جذب مشتری بیشتر و بسیاری موارد دیگر.

۱. بیانات در دیدار جمعی از دانشجویان، ۱۳۹۴/۴/۲۰، در سایت khamenei.ir.

مورد دیگر، دولت باید تلاش کند قانون تسهیل ازدواج جوانان، مصوب ۱۳۸۴، به خوبی اجرا شود. قانونی که در آن به خوبی مشکلات سر راه جوانان برای ازدواج ریشه یابی شده و برای حل هر یک راه‌حلهایی بیان شده است. همچنین قانون جوانی جمعیت به طور کامل اجرا شود.

درمورد مساله سربازی رفتن، حقوق سربازان به تناسب رشد تورم افزایش یابد و شرایط ویژه ای ترتیب داده شود تا سختی کمتری متوجه زوجین شود. همانگونه که در ماده ۷ قانون تسهیل ذکر شده است.

در آخر به این نکته متذکر می شویم که هیچگاه صرف دادن آگاهی و ایجاد گرایش، قرار نیست مشکلی حل شود. برای رسیدن به نتیجه‌ی مطلوب در زمینه ی ازدواج جوانان، تنها مسئله‌ی مهم، افزایش آمار ازدواج است. امروزه افراد بسیاری هستند که علامه ی مبحث ازدواج و حواشی مربوط به آن هستند، لیکن اگر بتوانند در کارنامه‌ی خود اشاره کنند که من تا به امروز، به تشکیل خانواده دادن فلان تعداد جوان کمک کرده ام، می توان آنان را کنش گر موثر قلمداد کرد و الا خیر.

مسئولین نیز هرگز نباید تا آن هنگام که آمارها گواه افزایش آمار ازدواج و سر و سامان گرفتن عامه‌ی جوانان جامعه باشد، گمان کنند وظیفه ی خود را در این زمینه به طور کامل انجام داده اند و راضی شوند.

اگر هر فرد به نوبه ی خود هر گره‌ی از مشکلات کشور را در حد توان باز کند، ان شاءالله خداوند به تلاش برکت خواهد داد تا اولاً جامعه‌ی آرمانی اسلامی محقق، سپس به دنیا بعنوان یک الگوی موفق و منحصر به فرد، صادر شود.

نتیجه گیری

خانواده، کوچکترین نهاد اجتماعی و در عین حال یکی از مهمترین زیربناهای ایجاد یک تمدن عظیم است که باید در سراسر کشورها ایجاد شود. بنابراین همه‌ی جوانب مربوط به آن از جمله فرهنگ‌سازی برای افزایش میل جوانان جامعه‌ی اسلامی که قرار است تشکیل خانواده بدهند، حائز اهمیت می باشد.

نویسنده در این نوشتار چهار کنش گر موثر را شناسایی کرده یعنی اولاً خود فرد، سپس خانواده، عرف جامعه و حاکمیت. سپس راهکارهای افزایش میل به ازدواج را در سه حوزه‌ی، راهکارهای دانشی، راهکارهای گرایشی و راهکارهای کنشی تنظیم نموده و نقش هر کدام از کنش‌گران فوق را در این سه زمینه بیان کرده است.

در حوزه‌ی دانشی، راهکارها، تصحیح ملاک های نادرست ازدواج، توکل، شناخت کارکردهای مثبت ازدواج و انجام وظایف مربوطه توسط خانواده ها می‌باشد که وظایف خانواده ها، دوری از تجمل گرایی، نداشتن ملاک ها و تعصبات بیجا، آموزش مهارت های زندگی، آگاهی بخشی درمورد مضرات به تعویق انداختن ازدواج می باشد.

در راهکارهای گرایشی، علاوه بر موارد ذکر شده، حاکمیت، صدا و سیما و عرف جامعه نقش بسیار پررنگی دارند که در جهت تغییر نگرش جوان به ازدواج تلاش کنند.

در راهکارهای کنشی، اصلی ترین نقش بر عهده ی نهادها و سازمان های حکومتی می‌باشد.

این نوشتار می‌تواند در کتب درسی دانشگاهی گنجانده شود. در غالب بروشور، به مراکز مشاوره پیش از ازدواج، توزیع گردد. همچنین چکیده وار و بصورت برنامه های چند دقیقه ای، در صدا و سیما مطرح گردد.

منابع

* قرآن کریم.

* نهج البلاغه.

کتاب‌های فارسی

۱. جمعی از نویسندگان، دانش خانواده و جمعیت، بی جا: نشر معارف، ۱۳۹۴.
۲. حبشی، حمید، ازدواج، فصل تأسیس، بی جا: نشر معارف، ۱۳۹۷.
۳. زریاب خویی، عباس، ترجمه لذات فلسفه ویل دورانت، بی جا: نشر علمی و فرهنگی، چاپ ۲۱، ۱۳۸۸.
۴. طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۶۳.
۵. عباسی ولد، محسن، مهارت های انتخاب همسر، بی جا: انتشارات جامعه الزهراء، ۱۳۹۱.
۶. کاظمی خلخالی، زین العابدین، راز خوشبختی، بی جا: نشر محمد، ۱۳۹۰.
۷. کیاسلار، محمد، شرافتی، سمیه، ازدواج ۱۸: ۱۸ سوال و جواب درباره رابطه ازدواج و سلامت، بی جا: جوان، ۱۳۹۵.

کتاب‌های عربی

۸. قدری شاذلی هندی، علاء الدین علی بن حسام الدین، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، بی جا: موسسه الرساله، چاپ پنجم، ۱۴۰۱ ق.
۹. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، بیروت: احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق.

سایت‌ها

۱۰. khamenei.ir

۱۱. مرکز آمار ایران.

پایان نامه ها و مقالات

۱۲. اشرفی، منصور، اشرفی، مرتضی، نگاهی به علل ناباروری، درس‌هایی از مکتب اسلام، شماره ۶۳۴، سال ۱۳۹۲.
۱۳. بالاخانه، فرزانه، بررسی عوامل موثر در افزایش سن ازدواج دختران شهر کاشان، مطالعات فرهنگی، دانشگاه کاشان، پردیس خاوران، ۱۳۹۴.

۱۴. بنی‌جمالی، سیدمحسن، صادقی، سهیلا، جوانان و موانع ازدواج، فصلنامه علمی مطالعات راهبردی ورزش و جوانان، شماره ۵۱، سال ۱۴۰۰.
۱۵. حیدری و دیگران، صدیقه، شناسایی عوامل موثر بر کاهش میل به ازدواج با استفاده از نظریه‌ی زمینه‌ای، نشریه علمی، روانشناسی، اجتماعی، دوره ۱۱، شماره ۶۷، ۱۴۰۲، ص ۵۱-۶۴.
۱۶. ریاحی، محمداسماعیل، علیزاده، توحید، شناسایی تاثیرات یادگیری اجتماعی در خانواده بر میزان مهارت‌های پیش از ازدواج، نشریه زن در توسعه و سیاست، علوم اجتماعی، شماره ۴۳، ۱۳۹۲.
۱۷. عظیم زاده، فائزه سادات، نجفی منش، زهرا، روش‌های تربیت نسل تمدن ساز در گفتمان انقلاب اسلامی، دانشگاه تهران، میان رشته ای، همایش قرآن و روانشناسی، دوره ۱، ۱۳۹۹.
۱۸. قلی زاده، فرض الله، ازدواج و اهداف آن، نشریه پاسدار اسلام، ش ۱۸۷، ۱۳۷۶.
۱۹. گلزاری، محمد، دوستی و ارتباط پایدار با جنس مخالف در نوجوانان و رابطه آن با ویژگی‌های خانوادگی، نخستین کنگره آسیب شناسی سراسری در ایران، سالنامه آماری، ۱۳۸۳.
۲۰. غفاریان، الهه، فرآیند بالا رفتن سن ازدواج در دختران در آستانه مجرد قطعی، ۱۳۹۴.
۲۱. مرادی، گلمراد، صفاریان، محسن، عوامل اجتماعی اقتصادی مرتبط با افزایش سن ازدواج جوانان (مطالعه موردی شهر کرمانشاه)، فصلنامه مطالعات جامعه شناختی جوانان، سال سوم، شماره هفتم، ۱۳۹۱.
۲۲. میرمحمد صادقی، مهدی، ازدواج، آموزش پیش از ازدواج، سازمان بهزیستی کشور، ۱۳۸۴.
۲۳. وحیدی منش، حمزه علی، عناصر تمدن ساز دین اسلام، مقاله علمی وزارت علوم، درجه علمی: نشریه علمی (وزارت علوم)، درجه علمی در دسته‌بندی سابق وزارت علوم: علمی-ترویجی، منبع: معرفت، ۱۳۸۶، شماره ۱۲۳.